

สถานภาพและการอนุรักษ์ภูมิปัญญาการใช้สีข้อมจากต้นข้อม
ของกลุ่มชาติพันธุ์เผ่าไท

Assam Indigo Dye Utilization Status and Wisdoms Conservation
of Tai Minorities

วิชาญ เอียดทอง¹
อรไท พลดี²

Wichan Eiadthong¹
Orathai Pholdee²

ABSTRACT

Assam indigo (*Strobilanthes cusia* (Nees) Kuntze) a native herb to Thailand that is used continually as sources of natural indigo dye for textile dyeing. In this research, we examined the status of Assam indigo dye utilization of Tai minorities around Thailand during 2009-2010 indicated that all Tai minorities known well about Assam indigo dye utilization. At present, we recorded only 2 tribes who have still used, Tai Lue and Tai Yaun from northern part of country. Assam indigo is herb and ground cover plant species, growing in lower montane evergreen forest with 700-1,800 m MSL (mean sea level). In addition, Assam indigo is still wild plant species and is not cultivated to indigo dye production that causes mainly for Assam indigo dye lacking. Today, the textile dyeing industry with indigo dye has used chemical indigo and bean indigo instance. The status of the textile dyeing industry with indigo dye in Thailand shown that had used 95.95 % chemical indigo and / or bean indigo only 4.05 % Assam indigo. The textile dyeing industry with indigo dye has used chemical indigo more increase every year indicated that chemical indigo will be effective to healthy to indigo textile producer and user including environment. For Tai wisdom conservation on Assam indigo dye utilization has to be considered by promoting Assam indigo cultivating for increasable its production. Tai society should beware to be lost their local wisdom relating to Assam indigo dye utilization and Tai culture legacy of Assam indigo dye utilization.

Keywords: Utilization status; Natural Indigo Dye; Tai Minorities, *Strobilanthes cusia*

¹ ภาควิชาชีววิทยาป่าไม้ คณะวนศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ จตุจักร กรุงเทพฯ 10900

² ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ จตุจักร กรุงเทพฯ 10900

Corresponding e-mail: ffowce@ku.ac.th

รับต้นฉบับ 30 กันยายน 2554

รับลงพิมพ์ 17 พฤศจิกายน 2554

บทคัดย่อ

ฮ่อมเป็นพืชล้มลุกชนิดพื้นเมืองของไทยที่มีความเกี่ยวข้องต่อการนำมาใช้เป็นสีย้อมผ้ามาอย่างยาวนาน ดังที่มีการสำรวจถึงสถานภาพการใช้ฮ่อมของกลุ่มชาติพันธุ์เผ่าไทในประเทศไทย 7 กลุ่มในระหว่างปี 2551-2553 พบว่าทุกกลุ่มรู้จักต้นฮ่อมและเคยใช้ในอดีตในปัจจุบันกลับพบว่ากลุ่มชาติพันธุ์เผ่าไทยังคงใช้การย้อมสีจากต้นฮ่อมเพียง 2 กลุ่มคือ ไทลื้อ และไทยยวน ด้วยสาเหตุที่ต้นฮ่อมเป็นพืชชั้นล่างขึ้นอยู่ในป่าดิบเขาพบช่วงความสูงระดับน้ำทะเล 700-1,800 เมตร พื้นที่ที่ต้นฮ่อมขึ้นเจริญเติบโตได้ดี ต้นฮ่อมยังเป็นพืชป่าที่ไม่มีการส่งเสริมปลูกในเชิงอุตสาหกรรมเป็นสาเหตุหลักของการขาดแคลนวัตถุดิบต้นฮ่อมถึงขั้นวิกฤต จนทำให้อุตสาหกรรมการย้อมสีผ้าด้วยฮ่อมได้มีการนำสีเคมีสังเคราะห์และนำสีจากต้นถั่วครามมาใช้แทนในอุตสาหกรรมผ้าหม้อฮ่อมในประเทศไทยมีการใช้สีเคมีและ/หรือ สีย้อมจากต้นถั่วคราม 95.95% และสีย้อมจากต้นฮ่อมอยู่เพียง 4.05 % มีแนวโน้มการใช้สีเคมีเพิ่มมากขึ้นในแต่ละปีผลกระทบจากการใช้ดังกล่าวมีผลต่อความปลอดภัยนอกจากผู้ผลิตและผู้ใช้ผลิตภัณฑ์แล้วยังมีผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมในอนาคต ยิ่งไปกว่านั้นหลายกลุ่มชาติพันธุ์เผ่าไทได้ยุติการใช้ฮ่อมมาเป็นสีย้อมผ้าแล้ว ส่งผลให้ภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมการใช้สีย้อมจากต้นฮ่อมได้สูญหายไปด้วย เพื่อเป็นการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นดังกล่าวที่สมควรได้รับการพิจารณาส่งเสริมให้การปลูกฮ่อมมากยิ่งขึ้นเพื่อรักษาไว้ซึ่งลักษณะทางวัฒนธรรมของการใช้ต้นฮ่อมต่อไป

คำสำคัญ: สถานภาพการใช้ สีย้อมฮ่อม กลุ่มชาติพันธุ์เผ่าไท ต้นฮ่อม

คำนำ

สีครามธรรมชาติเป็นสีที่มนุษย์ชาติรู้จักการใช้มาอย่างยาวนานดังที่รายงานไว้ในประเทศจีนได้รู้จักการใช้ฮ่อมผ้ามาไม่น้อยกว่า 6,000 ปี (PROSEA, 2001 อ้างตาม ศูนย์คราม, 2554) ในอินเดียมีปรากฏอยู่คัมภีร์พระเวทไม่น้อยกว่า 4,000ปี (Rajappa, 1998 อ้างตาม ศูนย์คราม, 2554) มีหลักฐานการใช้ราชสำนักกรีกโรมันยุคโบราณจนได้ชื่อว่า ราชอาณาจักรสีย้อม (King of Dye) (Zollinger, 1991 ศูนย์คราม, 2554) สีครามธรรมชาติได้มาจากพืชให้สีครามหลายชนิดไม่ว่า จากต้นฮ่อม พืชสกุลถั่วคราม (Indigofera) ต้นครามยุโรป (*Isatis tinctoria*) ครามญี่ปุ่น (*Polygonum tinctorum*) ครามเถา (*Marsdenia tinctoria*) และต้นดาตตะกั่ว (*Hemigraphis alternata*) สำหรับคนไทยเราเองชื่อเรียกกับแหล่งที่มาของสีย้อมหม้อฮ่อมกับสีย้อมผ้าครามค่อนข้างสับสน กล่าวคือสีธรรมชาติที่ใช้ในการย้อมชุดหม้อฮ่อมนั้นมาจากสีของทั้งต้นพืชสกุลถั่วครามและต้นฮ่อมรวมกัน ขณะที่สีย้อมผ้าครามนั้นมาจากสีของต้นพืชสกุลถั่วครามอย่างเดียวขณะที่ปัจจุบันพบว่าชุดหม้อฮ่อมส่วนใหญ่ใช้สีเคมีและมีเพียงบางส่วนเท่านั้นที่ยังใช้จากสีของต้นพืชสกุลถั่วครามและต้นฮ่อม

สำหรับต้นฮ่อมนั้นเป็นพืชล้มลุกชนิดพื้นเมืองของไทยที่คนไทยรู้จักนำไปประโยชน์อย่างยาวนานที่มีความสำคัญกับวิถีชีวิต ความเชื่อ และภูมิปัญญาท้องถิ่นของคนในชุมชน ทั้งด้านการผลิตเครื่องนุ่งห่ม และยารักษาโรค ฮ่อมถูกใช้เป็นยาสมุนไพรพื้นบ้านล้านนาด้วยนำไปต้มน้ำดื่ม แก้ไข้ ยา

พื้นบ้าน ใช้รากและใบ ต้มน้ำดื่ม แก้ไข้ ปวดศีรษะ เนื่องจากหวัด เจ็บคอ หลอดลมอักเสบ ตาอักเสบ (กมลพร และคณะ, 2552) กลุ่มชาติพันธุ์เผ่าไทได้ใช้ฮ่อมเป็นวัตถุดิบในการย้อมผ้าหม้อห้อม ดังรายงานของ Anderson (1993) รายงานการใช้ฮ่อมมาย้อมผ้าของเผ่าเมี่ยน (เย้า) และอาฮาในประเทศไทยแล้ว จะให้สีน้ำเงินอมฟ้า (คราม) Panyaphu *et al.* (2011) รายงานว่าชาวเมี่ยน ในท้องที่จังหวัดน่าน ได้นำส่วนของใบและลำต้น นำไปต้มน้ำรักษาอาการท้องร่วง และใช้ใบและยอดอ่อนตำใส่ข้าวสารใช้ประคบรักษาพิษไข้ของเด็กและผู้ใหญ่ ตลอดจนรากและใบนำไปต้มน้ำรักษาไข้หวัด (สถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง, 2551) ทั้งนี้มีรายงานพบว่าในต้นฮ่อมมีสารเคมีอยู่หลายชนิด เช่น indirubin, indigo (Hou & Liang, 2006; Liao *et al.*, 2007), indigoid indole alkaloids, quinazolinone alkaloids, triterpenes (lupeol, betulin และ lupenone) และ sitosterols (Honda and Tabata, 1979; Chen *et al.*, 1987; Li *et al.*, 1993) มีรายงานเพิ่มเติมของ Xie *et al.* (2005) ผลจากการสกัดสารเคมีจากรากฮ่อมด้วยเมทานอลได้พบ Benzoxazinoid glucosides 2 ชนิดคือ (2R)-2-O- β -D-glucopyranosyl-2H-1,4-benzoxazin-3 (4H)-one และ (2R)-2-O- β -D-glucopyranosyl-4-hydroxy-2H-1,4-benzoxazin-3 (4H)-one และสาร lignan glycoside และ phenylethanoid glycosides (Tanaka *et al.*, 2004) รายงานว่าสามารถนำประกอบเครื่องยาจีนเพื่อใช้ในการรักษาไข้หวัดใหญ่ ไซนัสหลังเยื่อหุ้มสมองอักเสบ โรคไข้สมองอักเสบปี โรคปอดบวมและติดเชื้อไวรัสคางทูม รวมถึงผลการศึกษาของ Ho *et al.* (2003) พบว่าสารสกัดจากใบมีฤทธิ์ต้านอาการอักเสบและลดไข้ในหนูทดลอง นอกจากนี้วีรศักดิ์ และคณะ (2552) มีการศึกษาพบว่าสารสกัดจากฮ่อมมีความเป็นพิษต่อไรทะเลที่เป็นสาเหตุหนึ่งของการเกิดโรคมะเร็ง

การย้อมผ้าด้วยสีธรรมชาติจากต้นฮ่อม

ผ้าที่ผ่านการย้อมด้วยสีฮ่อมธรรมชาติ เรียกว่าผ้า “หม้อห้อม” เป็นภาษาคำเมือง เป็นการรวมคำระหว่าง คำว่า “หม้อ” กับ “ห้อม” ซึ่งคำว่าหม้อหมายถึง ภาชนะเครื่องใช้สำหรับใช้ในหมักใบฮ่อม ส่วนคำว่าห้อม (ฮ่อม หรือ ฮ้อม) หมายถึง ต้นฮ่อมเป็นต้นนำไปหมักแล้วทำให้เกิดสีคราม สีน้ำเงินหรือกรมท่าในการย้อมผ้า ในการศึกษาของ Chanayath *et al.* (2002) ได้ศึกษาเทคนิคการสกัดสีจากใบฮ่อมพบว่า การตัดชิ้นส่วนใบให้เล็กลงทำให้การหมักใบฮ่อมมีประสิทธิภาพมากขึ้นในแง่ของเพิ่มปริมาณตะกอนก้อนโคลนฮ่อม และหากใช้ชิ้นส่วนของใบฮ่อมสดเพิ่มปริมาณตะกอนก้อนโคลนฮ่อมมากกว่าใบฮ่อมแห้งถึง 59 เท่า มีรายงานการใช้สีครามจากต้นฮ่อมมาใช้ในย้อมผ้าชิ้นของชาวไทลื้อทั้งในส่วนหัวชิ้น ตัวชิ้น และตีนชิ้น (สุทธิพันธ์, 2551)

วิธีการหมักต้นฮ่อม มีขั้นตอนโดยย่อดังนี้

1. ทำการคัดเลือกใบฮ่อมที่แก่หลังจากปลูกมีอายุโดยประมาณ 18- 24 เดือนปกติจะตัดในช่วงปลายฤดูของการเจริญเติบโต
2. แล้วทำการตัดกิ่งและนำกิ่งและใบมาทำเป็นมัดๆ

3. นำใบและกิ่งที่มัดไว้ไปแช่น้ำเปล่าไว้ในโอ่ง หรือ หม้อดินให้ท่วมใบฮ่อมและแช่ค้างคืนนาน 2 คืน ใช้อัตราส่วน ใบฮ่อม 3 กิโลกรัม ใช้ น้ำ 20 ลิตร และให้พลิกใบฮ่อมหลังแช่หนึ่งคืน ด้วยเพื่อให้หมักสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น
4. เมื่อแช่ครบ 2 คืนแล้ว ใบฮ่อมจะยุ่ยเปื่อยแล้วนำกากก้านกิ่งต้นฮ่อมออก
5. นำปูนขาว หรือปูนกินหมากสีขาว ประมาณ 200- 260 กรัมผสมกับน้ำที่แช่ได้ แล้วตีให้เกิดฟองไม้ไผ่สานปากกว้างรูปส้มโก่เพื่อนำสัมผัสอากาศ เมื่อตีฟองที่ได้จะเป็นสีน้ำเงิน ทั้งปูนขาวเป็นสารช่วยตกตะกอนและดับกลิ่นน้ำหมัก
6. ปลอ่ยให้น้ำหมักออกแล้วจะได้ตะกอนนาน 2-3 ชั่วโมง หรืออาจจะใช้ผ้าขาวบางกรองเอาตะกอนที่ได้เก็บไว้โดยน้ำหมักฮ่อมแยกตัวออกเป็นสามส่วนคือ ส่วนบนเป็นฟองสีคราม ส่วนถัดมาเป็นน้ำเหลืองจัด และส่วนล่างสุดเป็นโคลนเปียกของฮ่อม ซึ่งเป็นก้อนฮ่อมเปียกเพื่อนำไปใช้ต่อไป

วิธีการย้อมผ้าหม้อฮ่อม

- นำก้อนฮ่อมเปียกที่ได้นั้นมาผสมกับน้ำต่าง (น้ำต่างได้มาจากการกรองน้ำขี้เถ้าที่ได้จากการหุง ต้ม) และปูนขาว ใส่ลงไปในหม้อดิน
- นำเสื้อผ้าที่ต้องการย้อม (เส้นใยฝ้าย หรือ ชินผ้าฝ้าย) มาทำความสะอาดเอาแบ่งออกโดยการต้ม หรือแช่น้ำไว้ 2 คืน
- นำผ้าที่ทำความสะอาดแล้วมาย้อมในหม้อโดยใส่ผ้าครั้งละ 4-5 ตัวต่อหนึ่งหม้อ
- นำผ้าที่ย้อมเสร็จแล้วไปตากให้แห้งแล้วขยี้ให้ทั่วเนื้อผ้าประมาณ 10-15 นาที
- นำมาย้อมแล้วนำไปตาก 3-4 ครั้งขึ้นอยู่กับสีที่ต้องการ ถ้าต้องการสีที่เข้มมาก ก็ย้อมให้หลายครั้ง
- เมื่อได้เส้นใย หรือ ผืนผ้าตามสีที่ต้องการแล้วนำไปซักทำความสะอาดก่อนนำไปทอเป็น ผืน ผ้าหรือ ถ้าเป็นชิ้นผ้าสามารถนำออกจำหน่ายได้

ธนพร และคณะ (2554) ศึกษาการย้อมเส้นไหมด้วยสีฮ่อมโดยใช้สารช่วยติดสี 6 ชนิด คือ เกลือแกง สารส้ม น้ำส้มสายชู จุนสี กรดซิตริก และน้ำมะขามนำไปแช่ก่อนย้อมพบว่า ระดับของการติดสีเมื่อใช้เกลือแกงอยู่ในระดับปานกลาง สารส้ม น้ำส้มสายชู และจุนสี อยู่ในระดับดี และไม่ควรใช้สารช่วยติดสีอย่างสารส้ม น้ำส้มสายชู กรดซิตริก และน้ำมะขามเปียกลงไปพร้อมย้อม เพราะจะทำให้สีติดเส้นไหมไม่สม่ำเสมอ และความคงทนแสงอยู่ในระดับต่ำ โดยปกติคุณสมบัติของสีฮ่อมที่ใช้ย้อมผ้าหม้อฮ่อมนั้นสีจะตกออกมาเป็นน้ำตาลอมเหลืองเขียว (ไม่สีน้ำเงิน) แต่มีกรรมวิธีที่ช่วยให้สีฮ่อมตกน้อยลงได้ โดยการแช่น้ำเกลือ หรือน้ำส้มไว้ 1 คืน ก่อนซักครั้งแรก หลังจากนั้นก็ซักตามปกติ ให้แยกซักออกจากผ้าที่มีสีอ่อน ผ้าหม้อฮ่อมยิ่งซักก็จะยิ่งสวย ซึ่งจะตกอยู่ประมาณ 4-5 ครั้ง จากนั้นสีจะอยู่ตัวไม่ตกในการย้อมผ้าหรือเส้นด้าย ให้เป็นสีหม้อฮ่อม จะต้องย้อมหลายๆ ครั้ง บางเอกสารได้ระบุว่าผู้ย้อมได้นำผง

ขมิ้น ฝักส้มป่อยเผา หรือน้ำมะขามเปียกและน้ำค้างที่ได้จากขี้เถ้าและเหล่าป่า หรือ น้ำอ้อยมาใส่
ในขณะย้อมด้วย

อนุกรมวิธานของต้นฮ่อม

ฮ่อมเป็นพืชล้มลุกอายุหลายปีมี ชื่อพฤกษศาสตร์ว่า *Strobilanthes cusia* (Nees) Kuntze.
เป็นสมาชิกวงศ์ด้อยดิ่ง (Acanthaceae) วงศ์ย่อย Ruellioideae เผ่า Ruellieae เผ่าย่อย
Strobilanthinae

ชื่อพ้องของชื่อพฤกษศาสตร์คือ *Goldfussia cusia* Nees, *Baphicacanthus cusia*
(Nees) Bremek., *Dipteracanthus calycinus* Champion, *Ruellia indigofera* Griffith, *R.*
indigotica Fortun, *Strobilanthes balansae* Lindau, *S. championii* T.Anderson, *S.*
flaccidifolia Nees

ชื่อสามัญว่า Assam indigo

ชื่อในภาษาจีนใต้หวั่นคือ Da-Ching Yeh (Ho *et al.*, 2003)

ชื่อในภาษาจีนกลาง คือ Nan Ban Lan Yeh (Ho *et al.*, 2003)

ชื่อท้องถิ่นหลายชื่อได้แก่ ครามหลอย (แม่ฮ่องสอน) ฮ่อม (เหนือ) ฮ่อมเมือง (น่าน) ยามสี
(เย้า-น่าน) ครามเขียว (ปักซีใต้)

ลักษณะสัณฐาน (Figure 1)

พืชล้มลุก สูง 50-150 ซม. ลำต้นตั้งตรง ลำต้นเกลี้ยง เป็นข้อปล้องคล้ายขาไก่ แตกกิ่งก้านตาม
ข้อ ลำต้นกลม ใบ เดี่ยวเรียงตรงข้าม รูปทรงแผ่นใบ รีจนถึงรูปไข่ขนาด 2-9 X 4-20 ซม. ก้านใบยาว 5-
70 มม. ฐานใบสอบ ปลายใบแหลม ขอบใบหยักจักฟัน ใบด้านบนสีเขียวมัน ใบแก่หรืออ่อนเมื่อถูกกด
หรือทุบทิ้งไว้กลายเป็นสีดำเส้นแขนงใบเป็นร่างแหมีจำนวนเส้นใบ 7-9 คู่ ดอก ออกเป็นช่อออกตาม
ซอกใบและปลายกิ่งเป็นช่อแยกแขนง ช่อยาว 1-6 ซม. ก้านช่อดอกยาว 1-12 ซม. มีใบประดับรองรับ
กลีบเลี้ยง ปลายแยก 5 แฉก แต่ละแฉกยาว 0.8-1.5 มม. มีขนนุ่มปกคลุม กลีบดอกเชื่อมติดกันรูป
ทรงกระบอกยาว 3.5-5 ซม.ปากกว้าง 3 มม. ปลายกลีบดอกแยก 4 แฉก แต่ละแฉกมีขนาด 9 X 9 มม.
สีม่วง ขนาดแตกต่างกันเล็กน้อย ปลายกลีบโค้งเล็กน้อยด้านนอกเกลี้ยง เกสรเพศผู้ 4 อัน ก้านชูอับเรณู
ยาว ประมาณ 7 มม. ผลแห้งแบบแคปซูลขนาด 1.5-2.2 ซม. เกลี้ยง 4 เมล็ด เมื่อแก่จะเป็นสีน้ำตาล
แตกง่าย ออกดอกในช่วงเดือน กรกฎาคม-กุมภาพันธ์ ติดผลในช่วงเดือน ธันวาคม – กุมภาพันธ์

นิเวศขึ้นกระจายในพื้นที่ป่าไม่ผลัดใบไม่ว่าป่าดิบเขาและป่าสนเขาบริเวณใกล้แหล่งน้ำและช่องว่าง
ระหว่างเรือนยอดของไม้ต้นขนาดใหญ่

ถิ่นกระจายพันธุ์พบในประเทศจีน (ฟูเจี้ยน, กวางตุ้ง, กวางสี, กุ้ยโจว, ไชหนาน, หูหนาน, เสฉวน,
ไต้หวัน, ตะวันตกเฉียงใต้ของทิเบต ยูนนาน เจ้อเจียง) เวียดนาม ลาว พม่า ไทย บังคลาเทศ ภูฏาน และ
อินเดีย (อัสสัม)

กลุ่มชาติพันธุ์ชนเผ่าไท

หมายถึงกลุ่มชาติพันธุ์ไท-กะได หรือบางครั้งเรียกว่า กลุ่มชาติพันธุ์ไต-ไท เป็นชื่อเรียกโดยรวมของกลุ่มชาติพันธุ์ทั้งหมดในตระกูลภาษาไท-กะได กลุ่มชาติพันธุ์ ไท-กะได กระจายตัวอยู่ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รับประทานข้าวเจ้าหรือข้าวเหนียว เป็นอาหารหลัก นิยมปลูกเรือนเสาสูง มีไต้ ถุง อาศัยทั้งในที่ราบลุ่ม และบนภูเขา ประเพณีศพเป็นวิธีเผาจนเป็นเถ้าแล้วเก็บอัฐิไว้ให้ลูกหลานบูชา ศาสนาดั้งเดิมเป็นการนับถือผี นับถือบรรพบุรุษ และบูชาแถน (ผีฟ้า หรือเสื้อเมือง) มีประเพณีสำคัญคือ ประเพณีสงกรานต์ ซึ่งเป็นประเพณีเฉลิมฉลองวสันตวิษุวัต และการขึ้นปีใหม่ ทั้งนี้ คำเรียก ไต เป็นคำที่กลุ่มชนตระกูลไทยใหญ่ใช้เรียกตนเอง ส่วน ไท เป็นคำเดียวกัน แต่เป็นสำเนียงของชาวไทยน้อย และไทยสยาม บางครั้ง การใช้คำ ไต-ไท ในวงแคบจะหมายถึงเฉพาะผู้ที่ใช้ภาษาในกลุ่มภาษาไท (<http://th.wikipedia.org/wiki>, 30 Aug. 2011) กลุ่มชนที่ใช้ภาษาไท (Tai linguistic Family) ในการสื่อสาร (Chazée, 2002) เช่น ซึ่งปรากฏอยู่ในประเทศต่างๆ ดังนี้

ในประเทศไทยกลุ่มชาติพันธุ์ไท โดยเฉพาะไทยสยาม เป็นประชากรกลุ่มหลักของประเทศ ซึ่งกลุ่มชาติพันธุ์ทั้งหมดประกอบด้วย ไทใหญ่ (ฉาน เจี้ยว) ไทลื้อ ไทจีน (ไทเขิน) ไทยอง ไทยวน (ไทยโยนก, ล้านนา) ไทดำ (ลาวโซ่ง) ไทยสยาม ผู้ไท (ญ้อ, โย้ย) พวน (ไทพวน, ลาวพวน) ลาว ลาวแง้ว แสกลาวครั่ง ไทกลา ไทหย่า ลาวตี้ ลาวเวียง ลาวหล่ม และ คำตี้

ประเทศลาวก็เช่นเดียวกันกับไทย เป็นประชากรกลุ่มหลักของประเทศ ประกอบด้วย ลาว ลาวตี้ ลาวเวียง ลาวหล่ม ผู้ไท ไทขาว ไทดำ ไทแดง ไทเหนือ ชาวผู้เฒ่า ไทยวน ไทลื้อ ไทพวน ไทกะเลิง ไทย้อ และ ไทแสก

ประเทศจีน ถือเป็นกลุ่มชาวไท-กะได นอกประเทศไทย-ลาว ที่มีจำนวนมากที่สุด โดยมากอาศัยในมณฑลยูนนาน กวางสี กวางตุ้ง กุ้ยโจว และไหหลำ ประกอบด้วย จ้วง ไทใหญ่ ชาวหลี่ ไทลื้อ ไทปายี่ ไทย้อ (จุงเจีย ตูเยน ตูเรน หรือ ไดออย) ชาวตุลา (ตูเรน) ชาวปูลาจี้ ชาวปูลุงจี ไทเหนือ (ไทญู้) ไทลาย (ไทน้ำ) ไทหย่า ไทนอง ไทไขหัว ไทซอง ไทเขิน ไทลื้อ ชาวดั่ง (ฮ้ายก้า ปู้ก้า ผู้คำ) ชาวสุข ชาวมู่หล่า ชาวเมานาน ชาวเก๋หล่าว ไทเอวลาย ชาวบู๊ไย ชาวโ้ ไทหย่า ชาวอูเอ ชาวไซ ชาวเดาลาว ชาวอี่ ชาวเอน ชาวพุ่มะ ชาวตูเชน ชาวเปเมี้ยว ชาวปาเชน (กลุ่มเลือดผสมจีน) และ ชาวมิงเกีย (กลุ่มเลือดผสมจีน)

ประเทศเมียนมาร์ แบ่งออกเป็นสองส่วน คือทางตอนเหนือ และตอนใต้ โดยตอนใต้เป็น ชาวไทยสยาม ที่อาศัยอยู่ในเขตตะนาวศรี โดยเฉพาะบริเวณชายแดน และจังหวัดเกาะสอง ซึ่งยังเป็นปัญหา ชาวไทยพลัดถิ่นอยู่ สำหรับตอนเหนือ เป็นชาติไท-กะได กลุ่มอื่นๆ และไม่ได้มีปัญหาเรื่องชีวิตบนเส้นแบ่งเขตแดน โดยกลุ่มนี้ประกอบด้วย ไทใหญ่ ไทลื้อ ไทจีน ไทยอง ไทเมา ไทแดง ไทคำตี้ ไทพ่าเก ไทยโยเดีย ไทฉิว ชาวนะรา ไทยพลัดถิ่นในเขตตะนาวศรี

ประเทศเวียดนาม ส่วนมากอาศัยบริเวณลุ่มแม่น้ำดำ-แดง ประกอบด้วย ชาวปู้ยี่ ชาวเกียน ชาวลาว ไทลื้อ ไทดำ ไทขาว ไทแดง ไทนอง (ผู้นอง) ไทใหญ่ (सानเซย์) ชาวถาย ชาวไทย ชาวม่าน ชาวโ้ ชาว

เกลาว ชาวลาซิ ชาวละหา ชาวนาง ชาวไทญ้ง (ใส) ไทไต่ ไทซอง ไทท้าวลาว ไทล็กกะ (ละเกีย) ชาวข่า ลาว ชาวตุลาว ชาวควาเปียว (จาเปียว) ชาวโต่ ไทหล้า ไทโส ไทลา ไทเชียง ไทลาย ไทฮ่างตง

ประเทศอินเดีย ส่วนมากอาศัยในรัฐอัสสัม และอรุณาจัลประเทศ ได้แก่ ไทอาหม ไทพาเก่ ไท คำตี้ ไทอ้ายตน (ไทอ้ายตน อ้ายตอน) ไทค้ายัง ไทตรง ชาวณะรา และ ไทจันหารี

วัฒนธรรมการใช้สีย้อมจากต้นฮ่อมของกลุ่มชาติพันธุ์เผ่าไท

อุดม (2542) ได้อธิบายขั้นตอนของก่อนย้อมฮ่อมของชาวไทลื้อว่าจะใช้ฝักส้มป่อยเผา ขมิ้น น้ำ ชี้เถ้าและเหล้าปาลงไปเพื่อแช่เส้นใยก่อนนำไปแช่ในน้ำหมักฮ่อมจะทำให้เส้นใยติดสีดีขึ้นในระหว่างแช่ น้ำฮ่อมได้ทำการบิดพอหมาดลงแช่ พลิกไปมาหลายครั้ง แล้วจึงนำไปผึ่งแดด การย้อมในหนึ่งวันต้องทำ 2 ครั้งคือเช้า-เย็น และจะทำการย้อมต่อผืนผ้าจำนวน 6 ครั้งก็จะได้สีติดพอดี การย้อมผ้านั้นจะไม่นำไป ล้างจนกว่าการย้อมครั้งสุดท้ายจะสิ้นสุด ชาวไทลื้อตากฝ้ายกลางแดด ชาวลาวจะมีสีแก่เพราะหลังย้อม แต่ละครั้ง ฝ้ายจะถูกอากาศแล้วจะมีสีฟ้า ส่วนฝ้ายที่ไม่ถูกอากาศจะมีสีเขียว หลังการย้อมครั้งสุดท้าย แล้ว ฝ้ายจะตกสีเวลาซัก แต่จะไม่กินผ้าสีขาว

Amentea (2007) ได้ศึกษาอัตลักษณ์ของการแต่งกายของชาวไทดำ (ไททรงดำ) ที่บ้านนาปา นาด อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดเลย พบว่ามีการใช้สีย้อมพบทั้งได้ครามและฮ่อม มีความคล้ายคลึงกับการ ย้อมสีของชาวไทดำในประเทศเวียดนาม เมื่อพิจารณาทางภาษาในเรียก ผ้าย้อมสีน้ำเงินอมฟ้า (คราม) ภาษาคำเมืองของชาวไทยวน (ล้านนา) เรียกว่า ผ้าม้อห้อม วิบูลย์ (2550) ได้อธิบายความหมายของ คำว่า หม้อห้อม (ภาษาถิ่น-เหนือ) คือ เสื้อคอกลม แขนสั้น ผ่าอกตลอดตัวมักย้อมครามเป็นสีน้ำเงินเข้ม หรือดำ เรียกเสื้อหม้อห้อม ม่อห้อม หรือ หม้อห้อม เป็นผ้าย้อมที่ได้มาจากหม้อหมักฮ่อมจนใช้เรียกกัน ทั่วไปในภาษาคำเมือง ต่างจากผ้าย้อมครามเป็นผ้าย้อมที่ได้มาจากหม้อนิล (หม้อหมักคราม) ซึ่งใช้เรียกโดย ไทยอีสาน และลาว โดยที่คำว่า นิล นั้นหมายถึงสีย้อมโทนเข้มทั้งดำ คราม น้ำเงิน วัตถุประสงค์ที่สำคัญมา จากพืชที่ให้สีย้อมนิลนั้นมาจากพืชต่างชนิดกัน เช่น สีครามมาจากต้นถั่วคราม (*Indigofera* spp.) สีดำมา จากผลมะเกลือ (*Diospyros mollis*) ด้วยนิเวศการกระจายพันธุ์ของต้นฮ่อมในประเทศไทยพบอยู่บน ภูเขาที่มีอากาศเย็น ดังนั้นแหล่งวัตถุดิบของที่ต้องเก็บมาจากป่าธรรมชาติ ข้อจำกัดของผู้นำต้นฮ่อมไป ผลิตเป็นสีย้อมนั้นถูกจำกัดอยู่เฉพาะในเขตภาคเหนือ ดังนั้นวัฒนธรรมการใช้สีย้อมจากต้นฮ่อมของกลุ่ม ชาติพันธุ์เผ่าไทในประเทศไทยพบว่าถูกจำกัดอยู่เฉพาะในเขตภาคเหนือตามไปด้วย ชนเผ่าไทที่ตั้งถิ่น ฐานอยู่ในภาคเหนือเช่นไทใหญ่ ไทลื้อ ไทจีน ไทยอง ไทยวน ไทยพวน และไทดำ

การศึกษาในครั้งนี้เพื่อศึกษาสถานภาพการใช้สีย้อมผ้าจากต้นฮ่อมในแต่ละชาติพันธุ์ชนเผ่าไท ในประเทศไทย ตลอดจนเพื่อแนวทางการอนุรักษ์ต้นฮ่อมและรักษาไว้วัฒนธรรมใช้พืชชนิดนี้ของชุมชน ท้องถิ่นต่อไป

อุปกรณ์และวิธีการ

ออกสำรวจภาคสนามในระหว่างปี พ.ศ.2551-2553 เพื่อศึกษาถึงสถานภาพการใช้สีย้อมผ้า จากต้นฮ่อมของแต่ละชาติพันธุ์ชนเผ่าไทได้แก่ ไทใหญ่ ไทลื้อ ไทจีน ไทยอง ไทยวน และไทพวน ในพื้นที่ศึกษาในเขตภาคเหนือ ยกเว้นเฉพาะไตดำ ได้ทำการศึกษาในพื้นที่อำเภอเชียงคาน จังหวัดเลย ตามรายงานการตั้งถิ่นฐานของกลุ่มชาติพันธุ์เผ่าไทและแหล่งผลิตผ้าหม้อห้อมทำการข้อมูลโดยการสัมภาษณ์ถึงสถานภาพของการใช้สีย้อมผ้าจากต้นฮ่อมจากช่างทอผ้าพื้นเมืองที่ใช้สีย้อมธรรมชาติและศึกษาถึงการได้มาของต้นฮ่อมแต่ละท้องถิ่นที่นำมาใช้ในการหมักเพื่อให้มาซึ่งเนื้อสีย้อมแล้วไปเปรียบเทียบกับ การนำสีครามจากพืชชนิดอื่นหรือ สีครามสังเคราะห์ที่เป็นสีเคมี ตลอดจนนิเวศการกระจายพันธุ์ของต้นฮ่อมในแหล่งธรรมชาติ

ผลและวิจารณ์ผล

สถานภาพการใช้สีย้อมผ้าจากต้นฮ่อมในแต่ละชาติพันธุ์เผ่าไท

จากการศึกษาพื้นที่ในเขตภาคเหนือ 9 จังหวัด แต่ละจังหวัดมีกลุ่มชาติพันธุ์เผ่าไทดังนี้คือ ไทใหญ่ในจังหวัดแม่ฮ่องสอน ไทจีนในจังหวัดเชียงใหม่ ไทยองในจังหวัดลำพูน ไทยวนในจังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย ลำปาง แพร่ และลำพูน ไทลื้อในจังหวัดน่านและเชียงราย ไทพวนในจังหวัดแพร่และสุโขทัย ในกรณีของไตดำในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จังหวัดเลย โดยสัมภาษณ์ช่างทอผ้าและผู้ประกอบค้าผู้ค้าผ้าทอหม้อที่ใช้สีย้อมครามในพื้นที่ศึกษาจำนวน 74 พบว่าทุกรายรู้จักต้นฮ่อมมาใช้ประโยชน์มาเป็นสีย้อมเป็นอย่างดีและหลายรายเคยใช้ในอดีตแต่ปัจจุบันขาดวัตถุดิบต้นฮ่อมจำเป็นต้องใช้สีเคมีสังเคราะห์แทน เนื่องจากหาง่ายและใช้สะดวก เมื่อย้อมแล้วให้สีสม่ำเสมอ ขณะที่บางรายได้มีการสั่งซื้อครามเปียกมาย้อมเอง หรือนำผ้าที่ผ่านย้อมครามแล้วมาตัดเย็บเป็นชุดแต่งกายสำเร็จรูปในจังหวัด แหล่งผลิตก่อนครามเปียกจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คือจังหวัดสกลนคร ในส่วนที่เป็นชิ้นผ้าที่ย้อมแล้วนำมาจากจังหวัดสกลนคร อุบลราชธานี และขอนแก่น ขณะที่มีบางรายใช้ทั้งสีเคมีและ/หรือ สีครามธรรมชาติจากต้นถั่วครามคิดเป็น 71 ราย หรือ 95.95 % ในส่วนการใช้สีย้อมฮ่อมธรรมชาติที่คงการใช้แบบดั้งเดิมอยู่พบว่ามี 3 ราย จาก 2 ชนเผ่าคือ ไทลื้อ และไทยวน ในส่วนชาวไทลื้อพบ 2 แห่งคือในท้องที่อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย และอำเภอปัว จังหวัดน่าน ไทยวนพบ 1 แห่งในท้องที่อำเภอลอง จังหวัดแพร่ (Table 1) ผลการศึกษาได้ชี้ประเด็นที่น่าสนใจก็คือ แนวโน้มการใช้สีย้อมจากต้นฮ่อมกำลังลดลงถึงขั้นวิกฤต ด้วยเหตุผลการขาดแคลนวัตถุดิบ ดังนั้นส่งผลที่ตามมาก็คือ ภูมิปัญญาต่อการใช้พืชชนิดนี้กำลังจะหมดไป

ด้วยการปลูกต้นฮ่อมมีข้อจำกัดในการเลือกพื้นที่ปลูก จำเป็นที่ต้องปลูกในพื้นที่สูงตามภูเขาที่มีอากาศเย็นตลอดทั้งปี อีกทั้งผู้ปลูกขาดความเข้าใจต่อการพัฒนาหาแหล่งปลูกที่เหมาะสมจนทำให้การเก็บเกี่ยวผลผลิตได้ไม่เพียงพอต่อความต้องการของอุตสาหกรรมการใช้สีย้อมจากต้นฮ่อม จากศึกษาในครั้งนี้พบว่าในหมักใบฮ่อมเพื่อทำโคลน (ก้อน) สีย้อมนั้นในการหมักใช้ใบสดในปริมาณน้ำหนักเท่ากับ

ต้นคราม (*Indigofera tinctoria* L.) หรือ ครามใหญ่ (*I. suffruticosa* Mill.) ต้นห่อมสามารถให้ปริมาณก้อนสีมากกว่าครามถึง 3-4 เท่า

ภูมิปัญญาการใช้สีย้อมจากต้นห่อมของกลุ่มชาติพันธุ์เผ่าไท

จากการศึกษาหลักฐานการใช้สีย้อมจากต้นห่อมจากศูนย์หัตถศิลป์ผ้าชนเผ่าไทของสำนักพิพิธภัณฑสถานและวัฒนธรรมการเกษตรพบว่ากลุ่มชาติพันธุ์ที่ใช้สีย้อมจากต้นห่อมนั้นพบว่ามีกลุ่มชาติพันธุ์นอกประเทศไทยได้แก่ การสีย้อมห่อมไปใช้ในการย้อมชุดแต่งกายของชาวไทจ้วง มณฑลทกวางสี และไทส่วย มณฑลกุ้ยโจว ชาวไทลื้อ ลีบสองปันนา มณฑลยูนนาน ประเทศจีน ในประเทศสปป.ลาวพบว่ามีการใช้ย้อมชุดแต่งกายของชาวไทลื้อที่เมืองฮุน แขวงอุดมไชย ชาวไทลื้อที่บ้านถ้ำ บ้านค้ำ-บ้านชิง เมืองเชียงลม แขวงไชยบุรี ชาวไทลื้อ บ้านปุง เมืองห้วยทราย แขวงบ่อแก้ว ส่วนของการใช้สีจากต้นห่อมของกลุ่มชาติพันธุ์ในประเทศไทยพบว่ามีรายงานพบว่า ชาวไทลื้อ อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดพะเยาเคยใช้สีย้อมจากต้นห่อมในการย้อมเสื้อปัก และตีนซิ่น ขณะที่การสำรวจในครั้งนี้พบว่าชาวไทลื้อบ้านศรีดอนไชย อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดพะเยายังใช้สีย้อมจากห่อมบ้างแต่ไม่มากนักผสมกับสีย้อมจากต้นถั่วครามเพื่อย้อมเป็นเสื้อปัก และชุดหม้อห้อม และที่ชาวไทลื้อ อำเภอบัว จังหวัดน่านใช้ย้อมชุดหม้อห้อมเพียงอย่างเดียว กรณีของชาวไทยวนอำเภอลอง จังหวัดแพร่ เป็นการฟื้นฟูจากการใช้สีย้อมในอดีตให้แพร่หลายมากขึ้นตามรูปแบบการทอผ้าตามลายโบราณโดยอาจารย์ ประพนธ์ ทาแบ่งที่มีการใช้สีย้อมจากห่อมมาใช้ในผ้าซิ่นตีนจกภูมิปัญญาในการย้อมห่อมที่บ้านศรีดอนไชย และอำเภอลองพบว่าเป็นการย้อมเส้นใยก่อนจึงนำเส้นใยดังกล่าวมาทอหม้อให้เป็นผืนผ้า ขณะที่อำเภอบัวเป็นการย้อมผืนผ้าที่ผ่านการทอมาก่อนแล้ว

ฝ้ายย้อมห่อมส่วนใหญ่นั้นนำไปใช้ทอเป็นผ้าซิ่นในอำเภอยางชุมน้อยของการทอแบบเกาะ เพื่อให้เกิดลวดลายบนผืนผ้าลวดลายที่พบจะเป็นรูปเรขาคณิตเป็นแถบขวางของซิ่นกว้างประมาณ 4-5 นิ้ว (วิสมัย, 2553) ส่วนประกอบของผ้าซิ่นนั้นมีอยู่ 3 ส่วนด้วยกันคือ หัวซิ่น ตัวซิ่นและตีนซิ่น (สมใจ และวีระพงศ์, 2541) เส้นใยที่ย้อมห่อมพบว่ามักใช้ในส่วนที่เป็นตีนซิ่นดังที่พบที่บ้านศรีดอนไชย และตัวอย่างชุดแต่งกายในศูนย์หัตถศิลป์ผ้าชนเผ่าไทของสำนักพิพิธภัณฑสถานและวัฒนธรรมการเกษตร ของไทลื้อ อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดพะเยา และไทลื้อ เมืองฮุน ไทลื้อ เมืองเชียงลม ประเทศลาว ขณะที่ไทลื้อ ลีบสองปันนาใช้ส่วนที่ย้อมห่อมทั้งในที่ที่เป็นหัวซิ่นและตีนซิ่น นอกจากนี้ฝ้ายย้อมห่อมยังใช้ในการทอเป็นเสื้อปักซึ่งเสื้อสำหรับผู้หญิงพบทั่วไปในถิ่นที่ยังใช้ย้อมในการย้อมของกลุ่มชาติพันธุ์ไทและเสื้อเก้งสำหรับผู้ชายพบได้ที่บ้านศรีดอนไชย

สถานภาพของแหล่งวัตถุดิบต้นห่อม

จากการสำรวจแหล่งกระจายพันธุ์ของต้นห่อมในภาคเหนือทั้งที่เป็นแหล่งขึ้นเองตามธรรมชาติและแหล่งปลูกตามชุมชน พบว่าในแหล่งขึ้นเองตามธรรมชาติเป็นป่าดิบเขาในระดับต่ำ ฝน ระดับความสูงจากระดับทะเลปานกลางในช่วง 900-1,200 ม. ในสภาพดินร่วนจนถึงดินร่วนปนทรายและอินทรีย์วัตถุมากบนชั้นหน้าดิน ส่วนใหญ่พบอยู่เขตพื้นที่ป่าอนุรักษ์ เช่น เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าดอยเชียงดาว อุทยาน

แห่งชาติดอยอินทนนท์ อุทยานแห่งชาติภูหินร่องกล้า ทุ่งแสลงหลวง ดอยภูคา ฯลฯ ขณะที่เป็นพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติหลายแห่งกำลังถูกคุกคามอย่างมากเนื่องจากปลูกพืชเกษตรชนิดอื่นเข้ามาทดแทน เช่น กาแฟอาราบิก้า ไร่ชา สวนส้ม และพืชผักเมืองหนาว เช่น ดอยอ่างขาง อำเภอฝาง จังหวัดเชียงใหม่ ดอกแม่สลอง และ ดอยตุงอำเภอแม่ฟ้าหลวง จังหวัดเชียงราย และ บ้านปางมะโอ ตำบลแม่นะ อำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่ บ้านปางอุ๋ง จังหวัดแม่ฮ่องสอน สำหรับในแหล่งชุมชนพบว่าการปลูกกันน้อยมากส่วนใหญ่การปลูกบริเวณสวนรอบบ้าน (home garden) มีวัตถุประสงค์สำหรับใช้พืชดังกล่าวเป็นยาสมุนไพร เช่น พบที่บ้านปางม้า บ้านคุ้ม และบ้านขอบด้ง ตำบลแม่ออน อำเภอฝาง จังหวัดเชียงใหม่และบ้านปางมะโอ ตำบลแม่นะ อำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่

ในการสำรวจสถานภาพของต้นฮ่อมในป่าธรรมชาติโดยการสำรวจ 3 แห่งคือ 1) ดอยปู่ ตำบลสุเทพ อำเภอเมือง 2) บ้านปางมะโอ ตำบลแม่นะ อำเภอเชียงดาว และ 3) ดอยอ่างขาง บ้านคุ้ม ตำบลแม่ออน อำเภอฝาง จังหวัดเชียงใหม่ เพื่อทำการสำรวจบริเวณตามร่องลำห้วยที่ระดับความสูง 900-1,400 ม.เส้นทางการสำรวจยาว 300 ม.ในแต่ละลำห้วยรวม 3 ลำห้วยในแต่ละแห่ง หลังจากนั้นเมื่อพบต้นฮ่อมขึ้นอยู่ได้ทำการวางแปลงศึกษาชั่วคราวขนาด 4 X 4 ม.โดยการเลือกวางแปลงชั่วคราวในพื้นที่บริเวณใกล้ลำธารที่ระดับความสูง 900-1,400 ม.ในแต่ละแห่งจำนวน 3 แปลง พบว่า บนดอยอ่างขางจาก 3 ลำห้วยพบลำห้วยที่มีต้นฮ่อมขึ้นอยู่ 2 ลำห้วย จากการสำรวจความหนาแน่นเฉลี่ยบนดอยอ่างขางที่ระดับความสูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 1,300-1,400 ม.อยู่ที่จำนวน 22.36 ต้นต่อตารางเมตร บ้านปางมะโอ จากการสำรวจ 3 ลำห้วยพบลำห้วยที่มีต้นฮ่อมขึ้นอยู่ 2 ลำห้วยที่ระดับความสูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 800-950 ม. อยู่ที่ 17.94 จำนวนต้นต่อตารางเมตร บนดอยปู่จากการสำรวจ 3 ลำห้วยพบลำห้วยที่มีต้นฮ่อมขึ้นอยู่ 1 ลำห้วยที่ระดับความสูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 950-1,100 ม. จำนวน 8.20 ต้นต่อตารางเมตร ในอดีตต้นฮ่อมที่นำมาหมักฮ่อมส่วนใหญ่เก็บมาจากแหล่งธรรมชาติ ซึ่งปัจจุบันพื้นที่ที่เหมาะสมถูกเปลี่ยนแปลงต่อการใช้ที่ดินเพื่อการปลูกพืชชนิดอื่น หรือมีการยากำจัดวัชพืชกันมากจนทำให้ต้นฮ่อมตายและหมดไปจากพื้นที่ในที่สุด สำหรับกลุ่มชาติพันธุ์เผ่าไทเทที่ยังใช้สีจากต้นฮ่อมนั้นได้มาจากปลูกทั้งสามแห่ง

การขยายพันธุ์ต้นฮ่อม

การขยายพันธุ์ต้นฮ่อมสามารถทำได้ทั้งการใช้เมล็ดเพาะและการตัดกิ่งปักชำ ตลอดจนการอาศัยเทคนิคการเพาะเลี้ยงเนื้อเยื่อของฮ่อม (กมลพร และคณะ, 2552) เพื่อต้องการเพิ่มปริมาณต้นฮ่อมในการปลูกเพื่อเก็บใบฮ่อมมาใช้ในหมักเฮาสีครามจากต้นฮ่อม ในระดับท้องถิ่นที่บ้านปางมะโอ หมู่ 9 อำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่ วิธีที่เหมาะสมในการขยายพันธุ์ต้นฮ่อมเมื่อพิจารณาจากการใช้ต้นทุนน้อยและสามารถผลิตต้นกล้าฮ่อมได้ดีก็คือการปักชำ ทำการคัดเลือกและตัดยอดต้นฮ่อมที่มีใบติดอยู่ 4-5 คู่ใบรวมยอดพร้อมลิ้นใบให้เล็กลงเหลือ 1/3-1/4 ของขนาดใบ แล้วนำมาปักชำ วัสดุปักชำที่ใช้ทราย หรือ ขี้เถ้าแกลบ และเลือกใช้สารเร่งรากคือ IBA ที่ความเข้มข้น 100 - 250 ppm โดยพบว่าเดือนกรกฎาคม-สิงหาคม เป็นช่วงที่แตกรากของกิ่งชำมากกว่าในเดือนอื่นๆ หลังจากการปักชำสามารถ

เก็บเกี่ยวใบฮ่อมได้เมื่อต้นฮ่อมมีอายุตั้งแต่ 8 เดือนขึ้นไป ทั้งนี้เนื่องบ้านปางมะโอเป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่บน
ท่าเลที่เหมาะสมแก่ปลูกฮ่อม อันมาจากเป็นพื้นที่สูงพบอยู่ในช่วงระดับความสูงจากระดับน้ำทะเล
ประมาณ 800- 900 ม. มีอากาศเย็นตลอดทั้งปี และมีความชื้นสูง ทำให้ต้นฮ่อมเจริญเติบโต แต่
เนื่องจากในหมู่บ้านปางมะโอมีการปลูกเมี่ยงและชา เป็นพืชเศรษฐกิจหลักจนทำให้ต้นฮ่อมกลับ
กลายเป็นวัชพืชแก่พืชเกษตรดังกล่าว แล้วก็ตามในพื้นที่อื่นพบว่าต้นฮ่อมกลับเป็นพืชหายากและได้รับ
การปลูกน้อย การเข้าไปแก้ปัญหาดังกล่าวขาดต้นฮ่อมสมควรได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐอย่างจริงจัง

สรุป

ฮ่อมเป็นพืชล้มลุกชนิดพื้นเมืองของไทยที่มีความเกี่ยวข้องต่อการนำมาใช้เป็นสีย้อมผ้ามาอย่าง
ยาวนาน รายงานการสำรวจถึงสถานภาพการใช้ฮ่อมของกลุ่มชาติพันธุ์เผ่าไทในประเทศไทย ในระหว่าง
ปี 2551-2553 พบว่าทุกชนเผ่ารู้จักต้นฮ่อมและเคยใช้ในอดีต ในปัจจุบันกลับพบว่าชนเผ่ายังคงใช้การ
ย้อมสีจากต้นฮ่อมเพียง 2 กลุ่มคือ ไทลื้อ และไทยยวน ต้นฮ่อมยังเป็นพืชป่าที่ไม่มีการส่งเสริมปลูกใน
เชิงอุตสาหกรรมเป็นสาเหตุหลักของการขาดแคลนวัตถุดิบต้นฮ่อมถึงขั้นวิกฤตจนทำให้อุตสาหกรรมการ
ย้อมสีผ้าด้วยฮ่อมได้มีการนำสีเคมีสังเคราะห์และนำสีจากต้นถั่วครามมาใช้แทนพบว่าในอุตสาหกรรมผ้า
หม้อฮ่อมในประเทศไทยมีการใช้สีเคมีและ/หรือ สีย้อมจากต้นถั่วคราม 95.95% และสีย้อมจากต้นฮ่อม
เพียง 4.05% มีแนวโน้มการใช้สีเคมีเพิ่มมากขึ้นในแต่ละปีส่งผลให้ภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับ
วัฒนธรรมการใช้สีย้อมจากต้นฮ่อมได้สูญหายไปเพื่อเป็นการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นดังกล่าวที่สมควร
ได้รับการพิจารณาส่งเสริมให้การปลูกฮ่อมมากยิ่งขึ้นเพื่อรักษาไว้ซึ่งอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม

เอกสารและสิ่งอ้างอิง

- กมลพร ปานง่อม วรรณมา มังกิตะ และสุคนธ์ทิพย์ บุญวงศ์. 2552. การขยายพันธุ์ฮ่อม (*Strobilanthes
cusia* (Nees) Kuntze) ด้วยวิธีการเพาะเลี้ยงเนื้อเยื่อ. รายงานการวิจัย มหาวิทยาลัยแม่โจ้. 70 น.
ศุภญศรี มหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร. 2554. คราม: <http://kram.snru.ac.th>
- ธนพร ศิลปชัย, นพดล พันธุ์คำเกิด และ ชวนพิศ สีมาจร. 2554. การย้อมเส้นไหมด้วยสีสกัดจากห้อม.
กรมหม่อนไหม. แหล่งที่มา: [www. Qsds.go.th/ research/ abstract](http://www.Qsds.go.th/research/abstract).
- วิบูลย์ ลีสุวรรณ. 2550. สารานุกรมผ้า เครื่องถักทอ. สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, กรุงเทพฯ. 312 น.
- วิสมัย มโนมัยพิบูลย์. 2553. งานวิจัยผ้าขึ้นทอมือ: วัฒนธรรมสิ่งทอที่ควรอนุรักษ์ของไทย, 45-188 น.
ใน: อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ รองศาสตราจารย์วิสมัย มโนมัยพิบูลย์ ณ เมรุวัดโสมนัสราช
วรวิหาร 25 เมษายน 2553.
- วีรศักดิ์ หลีกาเส็ม, ญัฐพร แพทยานนท์, ไพโรจน์ สว่างจิตร และ สุภัณฑนา อนุชาติกิจเจริญ. 2552.
การศึกษาพฤกษเคมีและฤทธิ์ความเป็นพิษต่อไรทะเลของสารสกัดจากต้นฮ่อม. จุลนิพนธ์ คณะ
เภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.

- สมใจ แซ่โจ้ว และวีระพงศ์ มีสถาน. 2541. สารานุกรมชาติพันธุ์ไทลื้อ. สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรม เพื่อพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดล นครปฐม. 31น.
- สถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง. 2551. พืชอาหารและสมุนไพรท้องถิ่นบนที่สูง ชุดที่1: บ้านปางมะโอ ต. แม่่นะ อ.เชียงดาว จ. เชียงใหม่. สถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง (องค์การมหาชน), 189 น.
- สุทธิพันธ์ เหรา. 2551. เส้นสายลายทองของไทลื้อ. 147- 161 น. ใน: ไทลื้อ อัตลักษณ์แห่งชาติพันธุ์ไท. โครงการพิพิธภัณฑสถานวัฒนธรรมและชาติพันธุ์ล้านนา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- อุดม รุ่งเรืองศรี. 2542. หม้อห้อม, 7375-7376 น. ใน: มุขนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย. สารานุกรม วัฒนธรรมไทยภาคเหนือ เล่ม๑๔ ธนาคารไทยพาณิชย์, กรุงเทพฯ.
- Amentea, F. 2007. Dress and identity among the black Tai of Loei province, Thailand. Master of Arts, Department of Sociology and Anthropology, Simon Fraser University.
- Anderson, E. F. 1993. Plants and people of the golden triangle : Ethnobotany of the hill tribes of northern Thailand. Whitman College and Desert Botanical Garden, Silkworm Books, Dioscorides Press. 279 pp.
- Chanayath, N., S. Lhieochaiphant and S. Phutrakul. 2002. Pigment extraction techniques from leaves of *Indigofera tintoria* L. and *Baphicanthus cusia* BremK. And chemical structure analysis. Chiang Mai Univeristy J. 1(2): 149-160.
- Chazée, L. 2002. The People of Laos: Rural and ethnic diversities. White Lotus Press, 187 p.
- Chen R., Z. Lu, D. Guan, G. Chen and X. Li. 1987. Chemical constituents of the root of common conehead (*Strobilanthes cusia*). Guangdong Coll. Med., Guangzhou, Peop. Rep. China. Zhongcaoyao, 18(11): 488-490.
- Ho, Y.-L., K-C. Kao, H.-Y. Tsai, F.-Y. Chueh and Y.- S. Chang. 2003. Evualuation of antinociceptive, anti-inflammatory and antipyretic effects of *Strobilanthes cusia* leaf extract in male mice and rats. American J. Chinese Med. 31(1): 61-69.
- Honda, G. and M. Tabata. 1979. Isolation of antifungal principle tryptanthrin, from *Strobilanthes cusia* O. Kuntze. Planta Med. 36 (1): 85-90.
- Hou, H.C. and S.Z. Liang. 2006. Determination of indirubin and indigo in *Baphicacanthus cusia* by HPLC. Zhong yao Cai. 29 (7): 681-682. (Chinese with English abstract).
- Hu J., C.C. Hu, Y. Deng, R.I. John, T. Wood and F. Daniel. 2011. Acanthaceae, 369-477 p. *in*. Flora of China: 19: <http://flora.huh.harvard.edu/> (10Aug 2011).

- Li, L., H.-Q. Liang, S.X.Liao, C.Z. Qiao, G.J. Yang, and T.Y. Dong. 1993. Chemical studied of *Strobilanthes cusia*. Acta Pharm. Sin. 28 (3): 238- 240. (Chinese with English abstract).
- Liau, B.C., T.T. Jong, M.R. Lee and S.S. Chen. 2007. LC-APCI-MS method for detection and analysis of tryptanthrin, indigo and indirubin daqingye and banlangen. J. Pharm. Biomed. Anal. 4(43): 346-351.
- Panyaphu, K., T. Van On. P. Sirisa-ard, P. Srisa-nga, S. ChansaKaow and S. Nathakarnkitkul. 2011. Medicinal plants of the Mien (Yao) in northern Thailand and their potential value in the primary healthcare of postpartum women. J. Ethnopharm.135: 226-237.
- Tanaka T., T. Ikeda, M. Kaku, X.H. Zhu, M. Okawa, K. Yokomizo, M. Uyeda and T. Nohara. 2004. A new lignan glycoside and phenylethanoid glycosides from *Strobilanthes cusia* Bremek. Chem. Pharm. Bull. (Tokyo), 52(10):1242-1245.
- Xie, H. H. Wei, M. Yashikawa, N. Xia and X.Wei. 2005. Benzoxazinoid glucosides from *Baphicacanthus cusia*. Biochem. System. Eco. 33: 551-554.
- กลุ่มชาติพันธุ์ไท-กะได แหล่งที่มา: <http://th.wikipedia.org/wiki> . 30 Aug 2011.
-

Table 1 Assam indigo dye utilization status of local man-made textiles producers

Tai Groups	Studied provinces	Number of interview of textiles producer (person)		
		Assam indigo dye was used in the part	Other indigo dye used	Assam indigo dye is still used
Tai Yai	Mae Hong Song	6	6	0
Tai Khuen	Chiang Mai	3	3	0
Tai Yong	Lamphoon	12	12	0
Tai Lue	Nan	4	3	1
Tai Lue	Chiang Rai	2	1	1
Tai Yuan	Chiang Mai	16	16	0
Tai Yuan	Lampang	8	8	0
Tai Yuan	Phrae	6	5	1
Tai Yuan	Chiang Rai	2	2	0
Tai Yuan	Lamphoon	3	3	0
Tai dam	Loei	3	3	0
Tai phaun	Sukhothai	5	5	0
Tai phaun	Phrae	4	4	0
		74	71 (95.95%)	3 (4.05%)

Figure 1 Morphological characteristics of Assam indigo dye (*Strobilanthes cusia* (Nees) Kuntze.)